

Nevena Rudinac, Miloš Todorović

FEMINISTIČKI ANTIRATNI DISKURS U SRBIJI 1990-IH: ISTORIJSKI PREGLED I GENEALOŠKA INTERPRETACIJA

SAŽETAK

Ovaj prilog prati nastanak i oblikovanje feminističkog antiratnog delovanja u Srbiji tokom 1990-ih godina, u vreme obeleženo ratom, nacionalizmom i raspadom društvenih institucija. Polazeći od položaja žena u kasnom socijalizmu i postsocijalističkoj transformaciji, rad osvetljava kako su feminističke inicijative, od uličnih protesta i SOS linija do časopisa i rodni studija, stvarale alternativni prostor javnosti u kojem su rat, nasilje i odgovornost mogli biti drugačije imenovani. Sagledan iz genealoške perspektive, ovaj proces pokazuje da feministički pacifizam nije bio unapred data moralna pozicija, već oblik političkog delovanja koji je nastajao u napetosti s dominantnim režimima istine o naciji, telu i žrtvi, otvarajući prostor za nove oblike svedočenja i političkog subjektiviteta.

KLJUČNE REČI

feminizam, antiratni pokret, kontrajavnost, postsocijalizam, Srbija 1990-ih

Uvod

Razvoj feminističkog pokreta u postjugoslovenskim zemljama usko je povezan sa antiratnim i antimilitarističkim pokretom. Međutim, pre nego što se taj razvoj detaljno objasni, vredi odrediti polaznu osnovu za razvoj feminističkog pokreta. Tačnije, potrebno je razumeti položaj žena u Jugoslaviji, koji je podstakao feminističke aktivistkinje da se bore za bolji društveni položaj.

Žarana Papić (1994) istakla je da su položaj žena u političkom životu novih demokratskih režima, koji su došli na vlast tokom raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, određivala tri ključna faktora. Prvi od ovih faktora jeste socijalistički režim, koji je bio na vlasti gotovo pedeset godina. On je, u izvesnom smislu, uspavao žene i učinio ih pasivnim. Papić objašnjava da, iako su u okviru ovog perioda žene stekle određena

osnovna ljudska prava, poput prava na rad, razvod ili abortus, one nisu bile oslobođene, već primorane da se prilagode dominantnom patrijarhalnom sistemu, koji je predstavljao temelj socijalizma (*ibid.*). Naime, jugoslovenski socijalizam bio je složen spoj različitih društvenih i ideoloških elemenata, uključujući komunističke, patrijarhalne i autoritarne karakteristike, zbog čega su se žene našle u spoju progresivnih zakonskih prava, s jedne strane, i tvrdokorne patrijarhalne svakodnevice, s druge (*ibid.*). To je rezultiralo činjenicom da žene nisu imale delotvorno političko iskustvo, niti strategije i alate koje bi mogle koristiti, što ih je učinilo naročito ranjivim u kontekstu političkih promena koje su pratile raspad Jugoslavije i bile obeležene novim demokratskim transformacijama.

Takođe, u bivšoj SFRJ nije postojao snažan i organizovan ženski pokret koji bi ženama omogućio sticanje političkih veština. Naravno, postojale su određene feminističke grupe, naročito sredinom sedamdesetih godina, ali one su bile marginalne u odnosu na političke strukture i okupljale su manjinu, a ne većinu žena (*ibid.*). Za kraj, Papić navodi da su nove političke partije, koje su došle na vlast devedesetih godina, prihvatile ekstremni oblik nacionalizma koji je bio militantnog i seksističkog karaktera. Svako ko bi se suprotstavio toj nacionalističkoj retorici bio bi označen kao izdajnik i neprijatelj države, i postao meta napada zbog „nepodržavanja nacionalnih interesa”. Ova nacionalistička ideologija koja je bila dominantna tokom devedesetih godina bila je naročito štetna kada je u pitanju položaj žena u društvu, jer se u okviru takvih ideologija žene svode na majke i negovateljke, čija je svrha samo da rađaju sve više muških potomaka, odnosno nove braniocice nacije (*ibid.*). Upravo je ovaj kontekst bio plodno tlo na kojem se feministički pokret razvio tokom devedesetih godina.

Istorijski pregled razvoja feminističkog pokreta u postjugoslovenskom kontekstu

Jedan od najznačajnijih događaja koji su obeležili evoluciju feminističkog pokreta u SFRJ i u zemljama koje su nastale nakon njenog raspada bila je međunarodna konferencija „Drugar’ca žena – Žensko pitanje”, održana 1978. godine u Beogradu. Značaj ove konferencije ogleda se i u činjenici da je to bio prvi feministički skup u Istočnoj Evropi (Zaharijević i Lončarević 2008). Učesnice konferencije prepoznale su potrebu da prouče zapadne feminističke ideje i formiraju kritički odnos prema socijalističkim predstavama o ravnopravnosti (Todorić Milićević 2019).

Marina Blagojević (1998) navodi da su tri međusobno povezana faktora uticala na razvoj feminističkog pokreta u Srbiji: 1) rat i raspad bivše Jugoslavije, 2) sankcije Ujedinjenih nacija i izolacija zemlje i 3) transformacija

socijalizma u postkomunizam. Opisujući kontekst u kojem je feministički pokret nastao, ona ističe da je društvo tada bilo u stanju raspadanja, a sve važne institucije su kolabirale. Takođe, od početka devedesetih godina nije postojala mogućnost za rešavanje krize ili konstruktivno rešenje. Naprotiv, proces društvenog raspada odvijao se ubrzanim tempom, te dok se „čekao Veliki prasak“, nevladine organizacije su se polako javljale kao jedini pokušaj stvaranja nekakvog oblika civilnog društva (*ibid.*).

Sâm ženski pokret razvio se pod tri ključna uslova. Prvi je bio ratni kontekst, u kojem je ženski pokret delovao kao medij za artikulisanje otpora ratu. Drugi važan faktor predstavljali su značaj i uticaj međunarodnih ženskih mreža; odnosno, iako je Srbija godinama bila izolovana, ženska mreža je uspela da prevaziđe granice i relativizuje linije podela i perspektive. Treći uslov odnosio se na razvoj feminističke teorije i usvajanje relevantnog i savremenog feminističkog znanja. Dakle, iako je (post)jugoslovenski kontekst specifičan, moramo imati na umu da feministički pokret nije nastao u vakuumu, kao i da se nije razvio preko noći. On je evoluirao u javnoj sferi koja je već bila obeležena traganjem za alternativnim glasovima, političkom zrelošću i formiranjem novih sistema znanja. Svi ti faktori doprineli su njegovom razvoju i učvrstili njegov položaj u javnoj sferi (*ibid.*).

Blagojević (1998) takođe ističe da, kada je reč o razvoju feminističkog pokreta, možemo prepoznati pet zasebnih pravaca u kojima je pokret bio artikulisan; to jest, na osnovu tih pravaca mogu se klasifikovati različite inicijative, programi, projekti i postignuća. Prvi pravac čine političke i antiratne grupe koje su se zalagale za političke ciljeve, uključujući i jasno usmerenje protiv rata. Tačnije, politički ciljevi koji su bili definisani pre rata i koji su imali socijaldemokratsku orijentaciju, tokom rata su zamenjeni antirratnim i antimilitarističkim inicijativama koje su se zalagale za osnovno uspostavljanje mira i prekid vatre. Rat je prekinuo i delovanje „čistih“ političkih inicijativa kao što su Ženska stranka i Ženski parlament, osnovani početkom devedesetih godina. Jednostavno rečeno, fokus ženskog pokreta u pogledu političkog delovanja morao je da se usmeri ka *ad hoc* antirratnim inicijativama (*ibid.*) koje se danas smatraju jednim od prepoznatljivih obeležja devedesetih.

Drugi pravac uključuje grupe koje su se borile protiv nasilja nad ženama, to jest, grupe koje su pokrenule inicijative poput SOS telefonskih linija za žrtve nasilja i ženskih sigurnih kuća, a koje i danas funkcionišu i predstavljaju važan vid podrške za žene koje se suočavaju sa nasiljem. Ove grupe su se oslanjale na iskustva drugih zemalja kada je u pitanju nasilje nad ženama, i bile su dobro povezane s međunarodnim ženskim mrežama i uživale međunarodnu podršku, budući da borba protiv nasilja nad ženama predstavlja element ženske solidarnosti koji prevazilazi geografske i političke

granice (Blagojević 1998). Treći pravac razvoja ženskog pokreta odnosio se na grupe koje su se borile za prava marginalizovanih žena, poput kvir žena i žena s invaliditetom. Upravo u duhu interseksionalnosti¹, kasnije je posebna pažnja posvećena i specifičnim potrebama različitih grupa žena, poput samohranih majki, žena iz ruralnih sredina i drugih. Diferencijacija ženskih grupa u skladu s različitim potrebama žena dovela je do relativizacije dogmatskog principa feminizma koji je insistirao na esencijalističkom, apsolutnom i aistorijskom poimanju ženskosti (*ibid.*).

Četvrti pravac predstavljaju obrazovne grupe, koje su unutar feminističkog pokreta jedinstvene jer teže institucionalizaciji. Odnosno, Centar za ženske studije i Ženske studije na Univerzitetu u Beogradu usmerene su ka uvođenju alternativnog feminističkog znanja u postojeće institucionalne mehanizme. Peti pravac, pak, bio je orijentisan ka pravnim inicijativama koje su se zalagale za reformulaciju zakonskih regulativa. U okviru ovih grupa, fokus je bio na pravnoj operacionalizaciji ženskih zahteva za ravnopravnošću. No, ono što je bitno napomenuti jeste da je upravo ovaj pravac odlikovao angažman prvih stručnjakinja unutar feminističkog pokreta, što je označilo pomak ka profesionalizaciji unutar feminističkog delovanja (*ibid.*).

Naravno, osim dosad pomenutih feminističkih grupa, prepoznaju se i različite individualne profesionalne i kreativne aktivnosti koje se takođe mogu smatrati feminističkim. Takve aktivnosti bile su prisutne u raznim oblastima, uključujući umetnost, naučno-istraživački rad i izdavaštvo, i žene koje su ih sprovodile istovremeno su želele da budu prihvaćene u postojećim strukturama, ali su bile i fascinirane sopstvenom marginalizacijom i subverzivnošću (*ibid.*). Recimo, feministički časopisi predstavljaju posebno zanimljivo i dinamično polje feminističkog pokreta, a mogu se izdvojiti tri komplementarna časopisa koji su osnovani tokom devedesetih godina: *Feminističke sveske*, koje su bile više orijentisane ka aktivizmu, *ProFemina*, koja je bila usmerena ka književnosti, dok su *Ženske studije* bile prvenstveno akademski i teorijski časopis (Barać 2018). Iako su svi ovi pravci razvoja podjednako važni, ovaj rad će se fokusirati samo na prva četiri, kao i na

1 Interseksionalnost predstavlja svojstvo ljudskog identiteta da se sastoji od međusobno povezanih različitih dimenzija, nivoa i aspekata. Ovaj koncept razvila je Kimebrli Krenšo, skrećući pažnju na to da različiti oblici ugnjetavanja (recimo, rasizam, seksizam i klasizam) mogu da se kombinuju i, u izvesnom smislu, „dopunjuju”, stvarajući višeslojni sistem ugnjetavanja za pripadnike naizgled iste zajednice; u slučaju Krenšo, to se odnosilo na činjenicu da žene pripadnice afroameričke zajednice nisu imale iste probleme kao i žene iz belih zajednica (Crenshaw 1991), ali se isti princip uočava i u ovom slučaju jer se, recimo, žene s invaliditetom ili pripadnice kvir zajednice suočavaju s višestruko kompleksnijim problemima – sposobanizmom (engl. *abelism*) ili homofobijom – povrh problema s kojima se suočavaju žene koje nemaju invaliditet ili nisu kvir.

feminističke časopise. Takva selekcija načinjena je jer su upravo ta četiri pravca razvoja, koji se ogledaju u radu različitih feminističkih grupa, uz iskustva i otkrića podeljena u časopisima, ostavili značajno nasleđe i vredan korpus znanja budućim generacijama aktivistkinja, koje su stupile na scenu tokom dvehiljaditih godina, inspirišući brojne inicijative posvećene zaštiti ljudskih prava i suočavanju s traumatičnim nasleđem devedesetih godina. Konkretno, u ovom radu fokus će biti na feminističkim antiratnim inicijativama, feminističkim SOS linijama, feminističkim organizacijama koje su se borile za prava marginalizovanih grupa, kao i na feminističkim studijama i feminističkim časopisima.

Feminizam i antiratni pokret

Ulične antiratne akcije predstavljaju jedno od najprepoznatljivijih obeležja feminističkog pokreta u Srbiji i jedno od njegovih najvažnijih nasleđa iz devedesetih godina. Sami antiratni protesti u Beogradu otpočeli su u julu 1991. godine, kada su majke izašle na ulice i prekinule sednicu Narodne skupštine zahtevajući povratak svojih sinova iz Jugoslovenske narodne armije. Taj pokret se potom proširio širom zemlje. Od 9. oktobra 1991. godine, grupa feministkinja okupljala se svake srede u centru Beograda; bile su obučene u crno, protestujući protiv rata u Hrvatskoj, a kasnije i u Bosni. Ta grupa feministkinja postala je poznata kao Žene u crnom. Njihov stil protesta bio je inspirisan izraelskim pacifistkinjama koje su se, u januaru 1988. godine, obučene u crno, okupile da protestuju protiv okupacije Palestine. Američke i palestinske pacifistkinje pridružile su se izraelskim, pokazujući da ženska solidarnost prevazilazi granice i nacionalizme, religiju i države, čak i onda kada režimi nastoje da je suzbiju. Žene u crnom okupljale su se svake srede do 1996. godine, najpre ispred Studentskog kulturnog centra, a zatim na glavnom gradskom trgu, Trgu Republike. Pored tih okupljanja sredom, Žene u crnom organizovale su i druge proteste povodom različitih antiratnih, mirovnih i ženskih datuma (Božinović 1998).²

2 Bitno je napomenuti da su u antiratnom pejzažu Beograda devedesetih Žene u crnom bile tek jedan, iako veoma vidljiv, element šireg polja mirovnog aktivizma, koji je uključivao brojne druge aktere i akterke. Recimo, Centar za antiratnu akciju organizovao je masovnije antiratne kampanje i marševe od 1991. godine nadalje, okupljajući aktiviste i aktivistkinje različitih profila i stvarajući prostornu platformu za javni otpor militarizaciji (Fridman 2011). Naravno, tu su i primeri drugih aktivističkih organizacija nastalih u tom periodu, uključujući i one koje i danas postoje, poput Fonda za humanitarno pravo i Centra za nenasilnu akciju. Brojni akteri bili su prisutni na antiratnoj sceni, radeći zajedno na istim ili komplementarnim ciljevima, zbog čega i feministički pokret i jeste u velikoj meri povezan s antiratnim pokretom tokom devedesetih godina.

Feminizam kao intelektualna i akademska praksa u Srbiji i bivšoj SFRJ

Jedan od načina na koji je feminizam ušao u naučnu sferu bio je kroz razvoj rodni i ženskih studija. Ženske studije u Srbiji uvedene su 1992. godine, a simbolično, prvo predavanje iz oblasti rodni studija održano je 8. marta (organizovale su ga Sonja Drljević i Daša Duhaček u okviru Centra za ženske studije) (Lukić 2018). Potreba za rodni studijama uopšte proizašla je iz perioda duboke političke i društvene krize, koja se manifestovala brutalnim građanskim ratom. Feministkinje su bile među prvima koji su reagovali na tu krizu, pružajući podršku žrtvama rata i nasilja. Pritom, feminističke studije podržavale su feministički aktivizam kroz produkciju i širenje znanja (*ibid.*).

Tokom devedesetih godina, feministkinje su takođe predstavljale alternativni glas u odnosu na dominantni politički narativ, a taj glas se širio putem rodni studija i feminističkih časopisa koji su se u to vreme pojavili: najpre *Feminističke sveske* (pokrenute 1994), zatim *ProFemina* (pokrenuta između 1994. i 1995), i *Ženske studije* (pokrenute 1995). Uz rodne studije, ovi časopisi predstavljali su važan korak i u pogledu feminističkog aktivizma i u razvoju feminizma kao akademske prakse. Oni svedoče o feminizmu, ženskim pokretima, obrazovanju, ratu i pacifizmu (*ibid.*). Zbog toga će pažnja biti usmerena na razvoj feminističkih časopisa kao aktivističke i akademske prakse.

Aktivistička priroda *Feminističkih svezaka* uočava se već u njihovom nastanku: osnovu za njihov razvoj nalazimo u prvoj SOS liniji pokrenutoj u Srbiji devedesetih godina za žene i devojke – žrtve nasilja. Godine 1993, SOS linija je prerasla u organizaciju, Autonomni ženski centar za žene i devojke žrtve nasilja. Istovremeno, bilten koji su aktivistkinje izdavale kao zapis svojih aktivnosti prerastao je u časopis, i tako su *Feminističke sveske* pokrenute 1994. godine. *Feminističke sveske* bile su prostor u kojem su se legitimisali feminističke perspektive i glas žrtava. Ovaj časopis, zajedno sa druga dva pomenuta, bio je medij za širenje feminističke kontrajavnosti u odnosu na dominantni narativ patrijarhata i militarizma. Jedna od glavnih odlika *Feminističkih svezaka* bila je – beleženje i tumačenje ženskog iskustva, iskustva nasilja, i pokazivanje kako individualno iskustvo može da se preobrazi u opšte znanje. Teme o kojima se u okviru *Feminističkih sveski* dosta govorilo bile su: seksualizovano nasilje i ratno silovanje. Tema (seksualizovanog) nasilja devedesetih bila je veliki tabu, što je u izvesnom smislu i dan-danas, pa se znanje o ovom fenomenu moglo širiti samo unutar kontrajavnosti. Nažalost, tema nasilja nad ženama, a naročito ratnog silovanja, i dalje je potisnuta i marginalizovana zahvaljujući dominantnim

nacionalističkim i patrijarhalnim narativima. Te teme ni u Akademiji nisu dovoljno prepoznate i legitimisane, te *Feminističke sveske* ostaju važan, premda nedovoljno priznat izvor o ratnom seksualizovanom nasilju, ali i o jugoslovenskim ratovima i feminističkom aktivizmu devedesetih uopšte (Barać 2018; Lukić 2018).

ProFemina je pokrenuta kao poseban časopis za žensku kulturu i književnost, ili, kako je to formulisala urednica Svetlana Slapšak, „časopis za žensku kulturu/književnost/istoriju”. Časopis je obuhvatao teme kao što su istorija feminizma, savremena i klasična književnost, ali bio je orijentisan i ka kritici i prevodima (Milinković 2017). U okviru ovog časopisa, književnost je korišćena i kao sredstvo preispitivanja kanona i kao alat za komentarisanje društveno-političke stvarnosti i stvaranje prostora slobode (Milinković 2017; Lalatović 2018). *ProFemina* nije bila samo prostor za afirmaciju i vidljivost feminističke književnosti, već je težila i uspostavljanju nove paradigme razumevanja književnosti: novih teorijskih modela i praksi, terminologije i metodologije. Časopis je bio značajan jer je stvarao tradiciju feminističke književnosti i promovisao manje poznate autorke (Đurić 2018). Urednice časopisa čak su i ustanovile dve književne nagrade: „Biljana Jovanović” i „ProFemina” (Todorć Milićević 2019). Važno je naglasiti i to da je jedna od odlika *ProFemine*, kao i druga dva pomenuta časopisa, bila težnja ka paradigmi koja prevazilazi nacionalne okvire. Naime, iako je pokrenuta tokom rata, *ProFemina* je povezivala autorke iz Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i drugih jugoslovenskih republika (Milinković 2017).

Centar za feminističke studije pokrenuo je časopis *Ženske studije* s jasnim ciljem institucionalizacije feminističkog znanja, ili, preciznije rečeno, stvaranja i legitimacije znanja u akademskim okvirima (Lukić 2018). U procesu stvaranja znanja časopisi imaju važnu ulogu jer predstavljaju medijum za širenje novih saznanja i uticaj na zajednicu. Ovaj časopis bio je važan i zato što je pružao prostor za dalje jačanje feminističke zajednice, omogućavajući naučnicama i stručnjakinjama da pišu i čitaju jedna o drugoj, razvijaju teorije i prate značajna dostignuća u oblasti feminističkih studija (*ibid.*). Ana Kolarić je istakla da su *Ženske studije* imale mobilizacijski potencijal, okupljajući osobe sličnih interesovanja (Kolarić 2018). Neki autori čak smatraju i da je upravo ovaj časopis imao ključnu ulogu u uspostavljanju polja feminističkih i rodni studija na postjugoslovenskom prostoru (Todorć Milićević 2019). U najkraćim crtama, feminističke publikacije bile su izuzetno važni mediji kontrajavnosti u Srbiji tokom devedesetih godina. One nisu bile samo literarni ili kulturni časopisi, već platforme na kojoj se feminističko iskustvo ratnog nasilja, mir, pacifizam i rodna analiza artikulišu protiv dominantnih narativa (o nacionalizmu, ratnoj časti, patrijarhatu).

SOS linija i borba protiv nasilja u ratnom kontekstu

SOS linija za žene i decu – žrtve nasilja u Beogradu prvi put je otvorena još 1990. godine, neposredno pre početka ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Naravno, aktivistkinje i aktivisti koji su pokrenuli liniju imali su kako svetske, tako i lokalne uzore, jer je prva takva linija na Balkanu otvorena u Zagrebu 1988. godine, dok je Slovenija dobila svoju SOS liniju već naredne godine (Mladenović 1998). To svakako ne znači da njihov rad na ovom problemu nije bio inovativan u Srbiji i bitan, naprotiv. Podaci pokazuju da su skoro svi pozivi tokom prve tri godine, dok se čitav pokret nije institucionalizovao u obliku Autonomnog ženskog centra za žene i devojke žrtve nasilja, dolazili od žena koje su trpele nasilje u porodičnim ili partnerskim odnosima (94%), pri čemu su fizičko i verbalno/emocionalno nasilje bili najčešći oblici (oko 70% slučajeva), dok su ekonomsko i seksualno nasilje bili ređi. Dona Hadžes i Zorica Mršević, koje su podatke analizirale devedesetih godina, ovo nasilje i dovode u vezu s ratovima. Naime, one smatraju da su rat i militarizacija značajno pojačali nasilje u kući, odnosno da su muškarci koji su bili angažovani u vojnim ili paravojnim formacijama često vraćali oružje koje su koristili, ali i traumatična iskustva ili nasilne obrasce u porodičan život, kao i da se uočavao obrazac da sinovi vrše nasilje nad majkama (Mršević and Hughes 1997).

Sama SOS linija i grupa ljudi okupljena oko nje bili su ključni u daljem razvoju ovog vida pomoći ženama u Srbiji. Naime, žene okupljene oko linije već 1992. godine oformile su Grupu žena silovanih u ratu, a naredne, 1993. godine, kao što smo videli, osnovan je Autonomni ženski centar kao odgovor na rastuće potrebe žrtava nasilja u ratnim uslovima, izbeglica i žena koje su bile domaćice izbeglica (Hughes and Foster 1996). Autonomni ženski centar postoji i danas, pružajući pomoć ženama koje su žrtve nasilja, ali je bitno napomenuti da ove rane prakse protiv nasilja nisu samo institucionalne, već su bile segment feminističke kontrajavnosti: SOS linija i Centar otvarali su prostor u kojem se iskustvo nasilja, posebno u ratnom kontekstu, prepoznaje, beleži, u kojem se spasava, pruža podrška i dijalog, nasuprot dominantnim nacionalističkim i militarističkim diskursima koji nasilje opravdavaju ili negiraju. Naravno, samo otvaranje Autonomnog ženskog centra, 10. decembra 1993. godine, na Međunarodni dan ljudskih prava, predstavljalo je važan iskorak od aktivističke prakse prema institucionalizaciji feminističkog odgovora na rat i nasilje, dok su uvidi stečeni tokom rada SOS linija u Srbiji i regionu tokom ove decenije postali vrlo važni za razumevanje problema sa kojima se žene generalno suočavaju tokom ratnog stanja.³

3 Recimo, Lepa Mladenović, koja se često navodi kao jedna od pionirki feminističkog pokreta u Srbiji i koja je aktivno učestvovala u osnivanju i radu SOS linije, takode je

Podrška ženama iz marginalizovanih grupa

Kada je reč o osnaživanju žena iz marginalizovanih grupa, feminističke aktivistkinje su pre svega aktivno pomagale (ženama) izbeglicama, kvir ženama i ženama sa invaliditetom (Blagojević 1998). U periodu tokom i neposredno nakon ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, u periodu od 1991. do 1997. godine, grupa feminističkih i mirovnih aktivistkinja organizovala se i počela da pruža finansijsku i psihološku pomoć izbeglicama u okviru programa psihološke podrške *Zdravo da ste*. Ovaj program je postepeno rastao, te su 1992. godine njime bila obuhvaćena dva izbeglička centra u okolini Beograda, dok je 1997. godine bio primenjivan u 56 kolektivnih centara u nekoliko gradova u Srbiji, a, u okviru njega, 8.000 ljudi dobilo je psihološku podršku (Drljević 1998).

Program se sastojao od nekoliko faza, a prva je obuhvatala psihološke radionice u izbegličkim centrima, i to sa različitim grupama izbeglica, te su tako postojale radionice za decu, radionice za mlade i radionice za odrasle (Drljević 1998). Druga faza je obuhvatala socijalnu i kulturnu integraciju ljudi u izbeglištvu i poboljšavanje socijalne razmene između ljudi u izbegličkom kampu, ali i sa ljudima iz lokalne zajednice. Treća faza podrazumevala je osnaživanje ljudi u kampu za samoorganizovanje kako bi poboljšali svoj život u izbegličkom kampu, dok je četvrta faza obuhvatala pružanje pomoći izbeglicama da napuste kamp i započnu samostalni život (*ibid.*).

Jasno je, stoga, zašto je ovaj rad bio bitan. Recimo, nakon hrvatske vojno-policijske akcije Oluja, u Srbiju je došao veliki broj izbeglica, a beogradske aktivistkinje su odmah počele da se organizuju kako bi im pružile pomoć. Aktivistkinje su analizom konteksta i situacije zaključile da su žene koje su same, odnosno, bez partnera i dece, posebno ugrožena grupacija, jer su manje obuhvaćene humanitarnim programima od žena koje imaju porodicu ili su samohrane majke (Stanišić 1998). Stoga su pokrenule projekat koji se oslanjao na njihovo prethodno iskustvo rada na SOS telefonima i sigurnim kućama za žene, a koji je imao za cilj da se otvore kuće „lastavice” za žene iz Krajine, u kojima bi one dobile emocionalnu, psihološku i pravnu podršku, uključujući prostor da se međusobno povežu, upoznaju sa vladinim i nevladinim organizacijama koje pružaju pomoć izbeglicama,

pisala o radu sa ženama koje su bile žrve nasilja, što je poslužilo kao jedan od izvora za razumevanje problema sa kojima se žene susreću tokom ratova i citira se kao jedan od izvora u izveštaju koji je generalni sekretar Ujedinjenih nacija dostavio Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija povodom rezolucije saveta UN 1325, kojom se uvažava neproporcionalni i jedinstven uticaj oružanih sukoba na žene i devojčice, i kojim se poziva na usvajanje rodne perspektive kako bi se razmotrile posebne potrebe žena i devojčica tokom sukoba, repatrijacije i preseljenja, rehabilitacije, reintegracije i postkonfliktnog oporavka (UN 2002).

i dobiju mogućnost da svojim radom zarade ili se dodatno edukuju kako bi mogle da se što adekvatnije osamostale i snađu u novoj sredini. Takođe, iako su inicijalno koncipirane kao sigurne kuće, s vremenom su „lastavice” postale otvoreni centri za izbeglice, pružajući pomoć i ženama koje nisu stanovale u njima (*ibid.*).

Feminističke aktivistkinje su bile vrlo aktivne i na polju borbe za prava LGBT osoba, najpre u okvirima organizacije Arkadija, koja je osnovana 1991. godine kao neformalna grupa, da bi 1994. godine, nakon dekriminalizacije istopolnog seksualnog čina sa pristankom, bila registrovana kao zvanično udruženje. Organizacija je rasla s vremenom, dok se nekoliko članica 1995. godine izdvojilo iz organizacije i osnovalo svoju organizaciju, Labris (Labrys 1998). Tokom 1995. i 1996. godine u okviru Labrisa započet je rad na izdavanju panfleta, časopisa i knjiga, a otpočele su i lezbejske studije. Naravno, obe organizacije nailazile su na probleme usled osetljive teme kojom su se bavile. Recimo, pet aktivistkinja Labrisa napadnuto je prilikom ispisivanja lezbejskih grafita u maju 1995. godine (*ibid.*). Ipak, Labris je nastavio sa svojim značajnim radom, u čemu je počeo da dobija podršku. Recimo, tokom avgusta 1997. godine, Labris je u saradnji sa lezbejskom organizacijom iz Slovenije, Kasandra, organizovao veliko okupljanje lezbejki sa teritorija bivše SFRJ, to jest, seminar pod nazivom „Lezbejska prava su ljudska prava”; tokom četiri dana seminara, njegove učesnice su razmenile iskustva iz različitih dimenzija svojih života, lezbejskog identiteta, porodice, poezije, zbog čega je seminar predstavljao jedan od ključnih događaja za osnaživanje lezbejki na ovim prostorima (Labrys 1998). Imajući na umu taj rad, nimalo ne iznenađuje to što su aktivistkinje Labrisa, zajedno sa organizacijom Gayten LGBT, učestvovala i u organizaciji prve „Parade ponosa” u Beogradu 2001, koja je, nažalost, bila prekinuta napadom navijača na učesnike i učesnice (Bilić 2016). Labris je, svakako, ostala veoma bitna organizacija, i aktivno učestvovala u kasnijim inicijativama. Međutim, 2013. godine, tokom organizovanja „Parade ponosa”, došlo je do neslaganja između gej i lezbejskih aktivista, te se Labris povukao iz organizacionog odbora; iskustvo marginalizacije lezbejske zajednice, čak i unutar *Pride* pokreta, podstaklo je lezbejske aktivistkinje da 19. aprila 2015. organizuju nezavisan „lezbejski marš”, što je bio prvi događaj ovog tipa na prostorima nekadašnje SFRJ (*ibid.*).

Feminističke aktivistkinje su, takođe, bile aktivne u borbi za prava osoba sa invaliditetom. Organizacija IzKrug otpočela je sa radom 10. marta 1997. godine, a ideju za njeno osnivanje pokrenule su tri žene sa invaliditetom koje su pre toga prošle obuku za rad na SOS telefonima – Aleksandra Haravan, Anđelka Nastić i Lepojka Čarević Mitanovski (Čarević-Mitanovski 1998). One su uvidele da u okviru ženskih organizacija nema organizacija

koje se bave problemima žena sa invaliditetom, a da se organizacije osoba sa invaliditetom ne bave zaštitom osoba sa invaliditetom koje preživljavaju neki vid nasilja, te da je postojala potreba za organizacijom poput njihove. Nimalo ne iznenađuje, stoga, da se rad IzKrug a zasnivao na radu SOS telefona za žene sa invaliditetom, pružanju psihološke i socijalne podrške ženama i deci sa invaliditetom, radu sa majkama dece sa invaliditetom, radu sa izbeglicama sa invaliditetom, organizovanju seminara i savetovanju za osobe sa invaliditetom, uz širenje svesti o problemima sa kojima se susreću osobe sa invaliditetom kroz medijske kampanje (*ibid.*).

Umesto zaključka: genealoški pristup feminističkom antiratnom diskursu u Srbiji 1990-ih

Genealoško čitanje feminističkog antiratnog diskursa u Srbiji 1990-ih otkriva mrežu odnosa moći, znanja i otpora koja je oblikovala njegovo nastajanje i delovanje. U skladu s Fukoovim shvatanjem genealogije kao analize „polja sila” u kojima diskursi nastaju, a ne kao linearnog istorijskog pregleda (Foucault 1977), feministički pacifizam se može razumeti kao proizvod i reakcija na specifične režime istine postsocijalističkog društva: nacionalizam, militarizaciju i patrijarhalnu rekonstrukciju rodni u loga tokom ratova. Umesto da se antiratni feminizam tumači kao moralna ili ideološka pozicija, genealogija pokazuje da se on formirao kroz konflikte unutar samog diskurzivnog prostora društva u tranziciji.

Raspad Jugoslavije i ratovi devedesetih godina stvorili su uslove u kojima su militarizovani narativi o naciji, časti i žrtvi za otadžbinu postali dominantni oblici društvene istine. U jednom takvom okviru, feministički antiratni diskurs, olič en u delovanju grupa poput Žena u crnom, predstavljao je kontradiskurs: osporavanje državne i kulturne hegemonije koja je normirala žensko telo kao simbol nacionalne čistote i žrtve. Žene koje su javno odbacivale militarizam i pozivale na odgovornost bile su, stoga, ne samo politički disidenti, već i epistemološki subjekti koji su proizvodili novo znanje o ratu, telu i državi; znanje koje je bilo u sukobu s dominantnim režimima istine.

Genealoški pristup tako omogućava da se feministički pacifizam vidi kao proces preoblikovanja mogućeg, a ne kao unapred dat moralni okvir. Ženski antiratni aktivizam nastajao je kroz praksu svedočenja i javnog performansa (npr. „stajanja” Žena u crnom), kroz koje su žene doslovno utev ljavale otpor militarizovanoj javnosti. Ove prakse nisu samo izražavale mirovne stavove, već su stvarale novi diskurzivni prostor u kojem su se rat i nacija mogli drugačije pojmiti. Time se genealogija feminizma 1990-ih u Srbiji ne može odvojiti od genealogije znanja o ratu i nasilju, jer su

jugoslovenske/srpske feministkinje bile među retkima koje su proizvodile, arhivirale i analizirale svedočenja o seksualnom nasilju.

Međutim, ono što genealogija takođe pokazuje jeste da feministički antiratni diskurs nije bio ni jedinstven, ni stabilan, jer su u njemu postojale tenzije između pacifizma, univerzalizma ljudskih prava i lokalnih oblika identiteta i pripadnosti. Ova realnost ukazuje na mnoštvo diskurzivnih linija koje su se ukrštale i, često, dopunjavale: između akademskog i aktivističkog, lokalnog i globalnog, političkog i moralnog. Time se feministički pokret devedesetih godina u Srbiji može shvatiti kao mesto „diskurzivnog prelamanja”, na kojem su se stari režimi znanja raspadali, a novi tek radali.

Na kraju, genealoški pristup otkriva da je feministički pacifizam 1990-ih bio više od puke reakcije na rat(ove). On je bio pokušaj da se redefinišu same kategorije politike, javnosti i subjektivnosti u postsocijalističkoj Srbiji. Oспорavajući i patrijarhat i državu, feministički diskurs je proizveo nove oblike političkog subjekta: svedoka, etičkog aktera i tela koje svedoči protiv rata. Upravo ova transformacija od pasivne žrtve do svedokinje je, možda, i najvažniji genealoški uvid u istoriju ženskog mirovnog delovanja u Srbiji.

Literatura

- Barać, Stanislava. 2018. „Feminističke sveske (1994–1999): između ženskog iskustva i feminističkog znanja.” Str. 80–103 u *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, priredili B. Dojčinović i A. Kolarić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bilić, Bojan. 2016. “Whose Pride? LGBT ‘Community’ and the Organization of Pride Parades in Serbia.” Pp. 203–220 in *The EU Enlargement and Gay Politics: The Impact of Eastern Enlargement on Rights, Activism and Prejudice*, eds. K. Slootmaeckers, H. Touquet, and Vermeersch, P. London: Palgrave Macmillan.
- Blagojević, Marina. 1998. „Ženski pokret u Beogradu 1990–1997: pogled iznutra/ pogled spolja.” Str. 19–42 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.
- Božinović, Neda. 1998. „Žene u crnom.” Str. 108–128 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.
- Crenshaw, Kimberle. 1991. “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color.” *Stanford Law Review*, 43(6):1241–1299.
- Čarević-Mitanovski, Lepojka. 1998. „Iz Kruga: Grupa za pomoć i podršku invalidnim ženama, deci i majkama invalidnih osoba.” Str. 269–270 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.
- Drljević, Sonja. 1998. „Radu u humanitarnim grupama 1992-1997.” Str. 247–254 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.

- Durić, Dubravka. 2018. „Platforma časopisa ProFemina.” Str. 231–244 u *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, priredili B. Dojčinović i A. Kolarić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Foucault, Michel. 1977. “Nietzsche, Genealogy, History.” Pp. 139–164 in *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, edited by D. F. Bouchard. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Fridman, Orli. 2011. “It Was Like ‘Fighting a War with Our Own People’: Anti-War Activism in Serbia During the 1990s.” *Nationalities Papers* 39(4):507–522.
- Hughes, Donna, and Kathleen Foster. 1996. “War, Nationalism, and Rape: Women Respond by Opening a Centre Against Sexual Violence in Belgrade, Serbia.” *Women’s Studies International Forum*, 19(1/2):183–184.
- Hughes, Donna, and Zorica Mršević. 1997. “Violence Against Women in Belgrade, Serbia: SOS Hotline 1990–1993.” *Violence Against Women* 3(2): 101–128.
- Kolarić, Ana. 2018. „Uređivačke politike u feminističkim akademskim časopisima.” Str. 24–41 u *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, priredili B. Dojčinović i A. Kolarić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Labrys, Jelena. 1998. „Istorija lezbejskog pokreta u Srbiji.” Str. 255–268 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.
- Lalatović, Jelena. 2018. „Književna kritika u ProFemini (1994–1999): portret feminističke avangarde.” Str. 263–280 u *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, priredili B. Dojčinović i A. Kolarić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Lukić, Jasmina. 2018. „Ženske/rodne studije i problemi disciplinizacije: uloga časopisa.” Str. 143–163 u *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, priredili B. Dojčinović i A. Kolarić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Milinković, Jelena. 2017. „ProFemina: Interkulturalizam i jugoslovenski feminizmi.” Str. 127–138 u *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Desničini susreti 2016*, priredio D. Roksandić. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Mladenović, Lepa. 1998. „Pet godina SOS-a.” Str. 131–140 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju.
- Papić, Žarana. 1994. “Nationalism, Patriarchy and War in Ex-Yugoslavia.” *Women’s History Review* 3(1):115–117.
- Stanišić, Sanja. 1998. „Lastavica – kuće za žene iz Krajine.” Str. 231–246 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.
- Todorić Miličević, Teodora. 2019. „Od ulice do učionice: feministički aktivizam i teorija u Srbiji u 1990-im i 2000-im.” *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture* 23(1):197–216.
- UN. 2002. *Women, Peace and Security: Study Submitted by the Secretary-General Pursuant to Security Council Resolution 1325 (2000)*. New York: United Nations Publication.
- Zaharijević, Ana, i Katarina Lončarević. 2008. „Kratki istorijski pregled važnijih datuma za feminizam u Srbiji i svetu.” Str. 425–441 u *Neko je rekao feminizam*, priredila A. Zaharijević. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Nevena Rudinac
Miloš Todorović

FEMINIST ANTI-WAR DISCOURSE IN SERBIA IN THE 1990S: A HISTORICAL OVERVIEW AND GENEALOGICAL INTERPRETATION

Summary

This article traces the emergence and the shaping of feminist anti-war activism in Serbia during the 1990s, during a period marked by war, nationalism, and the collapse of social institutions. Starting from the position of women in late socialism and the post-socialist transformation, the article highlights how feminist initiatives, from street protests and SOS lines to journals and gender studies, created an alternative public space in which war, violence, and responsibility could be named differently. Viewed from a genealogical perspective, this process shows that feminist pacifism was not a pre-given moral position, but a form of political action that emerged in tension with dominant regimes of truth about the nation, the body, and the victim, opening up a space for new forms of witnessing and political subjectivity.

Keywords: feminism, anti-war movement, counter-public, post-socialism, Serbia in the 1990s